

УДК 316.4:355.01

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.12>

О. Ю. ПОЛТОРАКОВ

кандидат політичних наук,
військовий гуманітарно-лінгвістичний факультет
Військовий інститут
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

СУСПІЛЬНО-ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В ОБСТАВИНАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Наявність у сучасній Україні вагомого суспільного запиту, принаймні опосередкованого, на ціннісно-діяльнісні сценарії участі у національно-державному розвитку конвертується передусім у практичну активність/діяльність, зокрема масштабне воєнне/військове (т.зв. «польове»/«фронтове») «волонтерство» та практична участь (шляхом «служби у військовому резерві») у новостворюваній системі Територіальної оборони. Втім суто соціологічний розгляд цієї проблематики – у загальному контексті розвитку цивільно-військових відносин в умовах російської агресії – до останніх часів залишається на (напів)периферії дослідницької уваги. Т.зв. «польове»/«фронтове» волонтерство у сучасних українських реаліях російської агресії та конфлікту на Донбасі (АТО/ООС) поступово перетворилося на досить дієвий механізм налагодження міцних горизонтальних зв'язків у суспільстві між армією і громадянами з активною життєвою позицією, що яскраво характеризується в т.ч. термінологічно. Аргументується, що «польові»/«фронтові» волонтери загалом заслуговують на отримання відповідного соціально-правового статусу (формалізованого у статусах «учасника бойових дій», «інваліда війни» і т.п.). Аналогічний шлях – від т.зв. «сплячої красуні», чий бойовий потенціал існував лише на папері, – нині проходить система територіальної оборони, яка поступово перетворюється на досить значущу силу та носія «потенціалу стримування» – вагомого суспільно-інституційного запобіжника реалізації в регіонах України деструктивних сценаріїв. Однак нині ні державно-політичному, ні воєнно-стратегічному істеблішменту поки що не вистачає достатньої широти науково обгрунтованого та зокрема соціологічно аргументованого системно-стратегічного бачення ролі та місця територіальної оборони, волонтерства у загальній системі суспільно-політичної взаємодії в умовах російської агресії та конфлікту на Донбасі.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, Україна, російська агресія, суспільство, соціальний інститут.

Постановка проблеми. У сучасному військово-патріотичному середовищі України є (напів)жарт про те, що найважливішими предметами у середній школі є військова підготовка та історія: перший – щоб

вміти стріляти, другий – щоб знати, в кого та за що це робити [12, с. 21]. І в певному сенсі саме ця «формула» нині визначає внутрішню ціннісно-ідеологічну сутність становлення та розвитку системи цивільно-військових відносин, інституціоналізованих у таких проєктах, як Територіальна оборона України, як перспективного формату розвитку суспільно-політичної взаємодії в сучасних умовах «гібридної війни» та передусім російської агресії [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічний аналіз результатів опитувань громадської думки останніх років [6; 11] переконливо фіксує досить високий рівень патріотичних настроїв в Україні та відповідного двоєдиного – «ціннісного» та «діяльнісного» – розуміння патріотизму українським суспільством. Зокрема, термін «небайдужий» стає соціально-аксіологічним маркером, що додатково підтверджує зміни у матриці суспільно-політичної культури та моделі соціально-політичної поведінки українців [16, с. 277]. Так, за останніми даними СГ «Рейтинг» (жовтень 2020 р.) [6], 85 % опитаних позиціонували себе патріотами своєї країни. При цьому нині патріотично настроєних громадян відносно більше серед старших вікових груп респондентів. За актуальними даними Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру Разумкова (грудень 2019 р.) [11], основними складниками патріотизму українці вважають передовсім любов до своєї країни (80 %) та готовність захищати свою країну, якщо треба – зі зброєю (64 %).

Виділення не вирішених раніше частин. Профільні дослідження [3; 5; 10; 16] доволі чітко фіксують наявність у сучасній Україні відповідного суспільного запиту, принаймні опосередкованого, на розвиток інституційних спроможностей «конвертації» патріотичних настроїв громадян України у практичну активність/діяльність, зокрема масштабне військове «волонтерство» [Пор. 5; 10; 19] та практична участь (шляхом «служби у військовому резерві») у новостворюваній системі територіальної оборони (далі – ТрО) [9; 12].

Формулювання цілей статті. Втім суто соціологічний розгляд проблематики саме військового волонтерства та практичної громадської участі у розбудові ТрО (як дедалі більш суспільно значущого ціннісно-діяльнісного зрізу цивільно-військових відносин як таких) до останніх часів залишається на (напів)периферії дослідницької уваги вітчизняного суспільствознавства.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х рр. у спадщину від СРСР молода українська держава отримала велику та громіздку систему воєнної організації держави, кістяк якої становили передусім Збройні сили. Вони від початку були передусім орієнтовані на сценарії «класичних» широкомасштабних воєнних конфліктів, які задавалися передусім домінованими у тодішньому воєнно-політичному істеблїшменті парадигмами мислення доби «холодної війни» та блокового протистояння. Показовими видаються передусім масштабні дискусії 1990-х рр. щодо (без)ядерного статусу України та її нейтральності/позаблоковості.

6 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла ключовий Закон «Про оборону України». Ст. 18 цього Закону була присвячена саме питанню територіальної оборони, яка вбачалася «системою загальнодержавних військових і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період» із відповідними завданнями. Але ні у цьому Законі, ні у прийнятому одночасно із ним Законі «Про Збройні сили України» зазначена «система заходів» не деталізувалася і, відповідно, не прив'язувалася до оргструктури Військової організації держави.

Наступним кроком став Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» (4 квітня 2006 р.), в якому було окреслено в т.ч. ключові елементи проходження військової служби в резерві. Але лише один раз (2012 р.) під час навчань було практично відпрацьовано формування батальйону територіальної оборони з призовом військовозобов'язаних, проведення бойового злагодження. (Це пояснюється, зокрема, тим, що в 2009 р. фінансування ЗСУ досягло критичного показника у 0,8 відсотка ВВП). Указом Президента України від 2 вересня 2013 було затверджено «Положення про територіальну оборону України».

За даними профільних експертів, президентська команда В. Януковича мала наміри радикально зменшити чисельність ЗС України – до 80–85 тисяч осіб, «вважаючи цю кількість достатньою для реалізації вкрай мінімізованих в уяві тодішніх очільників української влади функцій захисту українських кордонів» [16, с. 209]. На парламентських слуханнях «Стан і перспективи Військової організації й сектору безпеки України» (23 травня 2012 р.) відзначалася лише умовна готовність ЗС України до виконання завдань, що пояснювалося в т.ч. такими обставинами, як «диспропорції процентного співвідношення старших і молодших офіцерів, де частка перших доходила до 51 %» та перекіс у бік чисельності органів управління та забезпечення (він досягав 57 %, що майже вдвічі перевищує розумні норми). Крім того, авторитетна «Transparency International» у 2013 р. визнала Україну «найкорумпованішою країною Європи». На кінець 2013 р. чисельність ЗСУ становила 165,5 тис. осіб, у т.ч. 120,9 тис. військовослужбовців, а також до 2,4 тис. військовослужбовців-«резервістів» [2, с. 11].

Гібридна агресія Росії, яка розпочалася із анексії Криму (лютий 2014 р.) [15] передусім шляхом анонімізованого задіяння сумнозвісних «зелених вчлєвчих чоловічків» і т.п., показала необхідність пошуку та відпрацювання нових, неklasичних сценаріїв протидії загрозам суверенітету та територіальної цілісності України. Подальший розвиток подій, починаючи з інспірованих Москвою проєктів т.зв. «ДНР» та «ЛНР» та закінчуючи спробами подальшої ескалації ситуації в таких небезпроблемних регіонах, як Харківщина або Одещина, додатково актуалізував запит на розвиток Сил оборони нового зразка, побудованих на оновлених принципах цивільно-військових відносин у термінах повноцінного та рівноправного

«державно-суспільного партнерства» та зокрема із такими відносно новими складовими елементами, як ТрО.

17 березня 2014 р. в Україні було оголошено часткову мобілізацію, однак «прагнення людей старшого віку долучитися до збройного захисту держави, що набуло масовості» у квітні–червні 2014 р., зокрема, «розбилося об вікові обмеження призову на військову службу за мобілізацією або за контрактом» [14, с. 39]. Зважаючи на ці та подібні обставини, «особливо слід відзначити роль громадських рухів, волонтерів, які на ранніх етапах конфлікту великою мірою взяли на себе функції держави» [18, с. 4]. Значущу роль волонтерського «доповнення функцій державних структур, які не виконуються або виконуються неефективно», відіграли передусім два чинники [5, с. 18; 10, с. 29] – соціально-політичний (патріотичний підйом у суспільстві, що призвів до появи безпрецедентної кількості благодійників та волонтерів) чинник та соціально-адміністративний (менеджерські якості керівників волонтерських проєктів, не обтяжені зайвою інституційною бюрократією та заформалізованою звітністю і т.п.). Так, у рамках акції Міністерства оборони «Підтримай Українську армію!» (2014–2015 рр.) на його спеціальні рахунки як допомога ЗС України від юридичних і фізичних осіб надійшли сотні мільйонів гривень.

Як пізніше концептуалізував знаній український соціолог Є. Головаха, «феномен волонтерства зробив українців щасливішими саме тому, що вперше в історії приніс до українського концепту щастя задоволення від допомоги іншим» [Цит. за 10, с. 27]. При цьому в сучасній Україні «термін «волонтер» досить швидко почав створювати навколо себе власне символічне поле, вийшовши далеко за межі суто військової допомоги в усіх її різноманітних проявах, формах і видах, поширюючись на інші сфери життєдіяльності соціуму» [16, с. 271]. Так, 2014 р. у спецпроєкті «Фокус» уперше за його 9-річчя першу позицію в щорічному рейтингу «100 найвпливовіших жінок України» зайняли «жінки-волонтери» [1].

На початку 2014 р. найгострішими проблемами у зоні проведення АТО та, відповідно, ключовим фокусом уваги тодішнього українського волонтерства [Див. 8] були переважно майнові та побутові проблеми вояків (відсутність форменого одягу та взуття, засобів індивідуального та колективного захисту та маскуванню, засобів гігієни та медикаментів/ліків, а також вкрай незадовільне харчування) [16, с. 262; 20, с. 104–105]. Але вже наприкінці 2014 р. українські волонтери вийшли на принципово значущий рівень допомоги та оснащення ЗС України [Див. 10, с. 29; 16, с. 262]: проєктуючи та виготовляючи БПЛА та іншу спецтехніку, розробляючи відносно складні системи військово-технічного характеру тощо. Опосередкованим визнанням принципової значущості волонтерського руху з боку військового істеблішменту стало створення у жовтні 2014 р. при Міністерстві оборони Ради волонтерів.

Значущим елементом державної відповіді на нові воєнно-стратегічні та суспільно-політичні обставини початку 2014 р. став наказ в.о. Президента В. Турчинова «щодо формування в кожній області батальйону територіальної оборони» [4]. Згідно з тодішнім планом територіальної оборони та мобілізаційним планом було прийнято рішення щодо формування обласними військовими комісаріатами до 30 травня 2014 р. батальйонів територіальної оборони як окремих військових частин. Своєю чергою голова МВС А. Аваков 13 квітня 2014 р. повідомив, що ухвалив «рішення про створення корпусу спецпідрозділів МВС на основі громадських формувань по всій території країни», і «практично кожен регіон отримає можливість мати такий стабілізаційний спецпідрозділ», якому буде надано озброєння, екіпування і керівництво кадровими офіцерами.

Вже до кінця року при обласних та Київському міському військових комісаріатах було створено 29 стрілецьких (легких піхотних) батальйонів тероборони. Їхнім ключовим завданням вбачалося передусім залучення місцевих активістів-патріотів для запобігання реалізації сценаріїв, до того відпрацьованих ватажками т.зв. «ДНР»/«ЛНР» [15], із захоплення райвідділків міліції, СБУ та військкоматів (де знаходилися невеличкі арсенали зброї) і т. п. та перетворення їх на вузли подальшої реалізації сепаратистських сценаріїв.

Кризовий розвиток подій на Сході влітку та восени 2014 р. [7; 17] змусив протягом жовтня–листопада нашвидкуруч переформувати ці бТрО в окремі мотопіхотні батальйони (омпб) та залучити їх до виконання завдань безпосередньо в зоні АТО, передаючи до складу кадрових бригад Сухопутних військ. 12 листопада 2014 р. була прийнята Постанова Кабміну № 607 «Про затвердження структури військового резерву людських ресурсів». На фоні бойових дій на Сході України на початку 2015 р. на виконання директив ГШ ЗСУ місцеві військові комісаріати, у штаті яких з'явилися заступники з територіальної оборони, розпочали формування загонів оборони з урахуванням адміністративно-демографічної специфіки регіонів, за штатом посиленої роти охорони (приблизно 250 бійців) та із мінімальним забезпеченням. Так, упродовж січня–лютого 2015 р. у Черкаській області було сформовано 16 рот та 62 загони ТрО, у Полтавській області – 84 загони ТрО. Наприкінці травня – на початку червня 2015 р. у 18 областях України пройшли командно-штабні навчання з територіальної оборони з практичним відмобілізуванням та злагодженням підрозділів ТрО.

У листопаді 2017 р. було прийнято спільне рішення Президента та начальника Генштабу ЗСУ про створення підрозділів територіальної оборони як особливого виду військ («територіальні війська») із підпорядкуванням їх відповідним територіальним командуванням. У 2018 р. на базі «загонів оборони» розпочався процес формування кадрованих бригад ТрО на принципах служби в резерві ЗСУ (переважно з числа оперативного резерву 2-ї черги; лише керівництво

штабу бригади та командування батальйонів складається з кадрових офіцерів) за відповідними зонами територіальної оборони (бригада–область, батальйон–район).

Невдовзі на полігоні Гончарівське (Чернігівська обл.) відбулися експериментальні навчання «Північна фортеця-2018», лейтмотивом яких було злагодження бригади ТрО Чернігівської області, що межує із Росією. Під час підготовки до цього значущого заходу активісти-тероборонівці розробили спеціальну нарукавну емблему із зображенням фортеці та девізом «Захистимо свій дім – захистимо Україну». Надалі вона перетворилася на загальну основу індивідуальної символіки кожної окремої бригади ТрО.

На початку січня 2020 р. ГШ ЗС України було презентовано «Візію Збройних сил України» на 10-річну перспективу, де серед основних пріоритетів розвитку ЗС України були визначені також «розвиток системи територіальної оборони» та «підготовка території та населення України до оборони». У цьому контексті перспективне бачення ГШ базується передусім на тому, що, з одного боку, «Сухопутні війська складуть основу територіальної оборони держави для забезпечення її функціонування як у мирний час, так і в умовах війни», а з іншого – у складі СВ ЗСУ будуть «бригади територіальної оборони для виконання завдань поза смугами ведення бойових дій», відповідно до чого 2019–2020 р. у структурі Командування Сухопутних військ ЗСУ було створено Командування територіальної оборони.

Висновки. Система цивільно-військових відносин у незалежній Україні пройшла непростий та неоднозначний шлях становлення та розвитку. Від т.зв. «сплячої красуні», чий бойовий потенціал існував лише на папері, система ТрО нині перетворюється на досить значущу силу, що виступає носієм «потенціалу стримування» – вагомого суспільно-інституційного запобіжника щодо спроб реалізації в регіонах України деструктивних сценаріїв.

Аналогічно волонтерство (особливо т.зв. «польове» або «фронтове») у сучасних українських реаліях російської агресії та конфлікту на Донбасі (АТО/ООС) поступово перетворилося на досить дієвий механізм налагодження міцних, у прямому сенсі слова, перевірених кров'ю горизонтальних зв'язків у суспільстві між армією і громадянами з активною життєвою позицією, що яскраво характеризується в т.ч. термінологічно («підопічні», «шефство», «побратими» і т. п.) [Див. 16, с. 272]. Разом із тим, як вказують профільні фахівці [5, с. 31], цивільні волонтери у зоні проведення АТО/ООС поруч із військовими ризикують здоров'ям та життям (станом на грудень 2017 р. було достеменно відомо про загибель принаймні 16 волонтерів, які діяли безпосередньо в зоні АТО [3, с. 212]) та заслуговують на отримання відповідного соціально-правового статусу [Пор. 13] (формалізованого у статусах «учасника бойових дій», «інваліда війни» і т. п.).

Загалом, ні державно-політичному, ні воєнно-стратегічному істеблiшменту сучасної України поки що не вистачає достатньої широти науково обґрунтованого та зокрема соціологічно аргументованого системно-стратегічного бачення ролі та місця територіальної оборони (як відносно автономного та специфічного, багато в чому унікального військового формування [12, с. 23]), волонтерства у загальній системі суспільно-політичної взаємодії між українським народом та владою.

Список використаної літератури

1. 100 самых влиятельных женщин Украины. Рейтинг. *Фокус*. 2014. № 46 (408). С. 14, 21.
2. Біла книга – 2013. Збройні сили України. Київ : МОУ, 2014. 75 с.
3. Веденеев Д.В., Турчак О.В. Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2018. Вип. 30. С. 206–216.
4. Виступ виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України Олександра Турчинова під час наради з головами обласних державних адміністрацій (30 квітня 2014 р.). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-povupna/92183.html>.
5. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналітична доповідь / Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Київ : НІСД, 2015. 36 с.
6. «До Дня захисника України». Соціологічна група «Рейтинг (жовтень 2020 р.)». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_defenders_day_102020_press.pdf.
7. Жирохов М. 40-й батальон територіальної оборони в війне на Донбасе. Июль–август 2014. Чернигов, 2020. 84 с.
8. Корніяк В. Українські волонтери надійні та відважні. Допомога війську. *Народна армія*. 13 січня 2015. № 3 (5338). С. 6.
9. Лобко М.М. Територіальна оборона України як фактор посилення обороноздатності держави. *Наука і оборона*. 2018. № 2. С. 29–39.
10. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2. С. 25–40.
11. «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети». Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва; Центр Разумкова (грудень 2019 р.). URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20
12. Полтораков О. Захистимо свій дім – захистимо Україну. *Український журнал*. 2019. № 12. С. 21–23.
13. Полтораков О.Ю. Учасники гібридної війни: соціально-правові аспекти статусності. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складників сектору безпеки й оборони України* : тези XII Всеукр. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 26 листопада 2020 р.). Хмельницький : НАДПСУ, 2020. С. 366–368.
14. Савченко Т. Зріле громадянське суспільство – сила. *Віче*. 2014. № 19. С. 38–41.

15. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

16. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / Авт. колектив: М.І. Михальченко (кер.) та ін. Київ : ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.

17. У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту. / Руденко Ю., Путята Д. та ін. Харків : Фоліо, 2018. 544 с.

18. Україна 2014–2015: Долаючи виклики (аналітичні оцінки). URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2015_2016_A4_fnl.pdf.

19. Чухрай М. Інституціалізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи. *Соціологічні студії*. 2013. № 1(2). С. 104–108.

20. Юрова Т.М. Волонтерська допомога у створенні засобів індивідуального захисту та технічного оснащення військовослужбовців у зоні АТО. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 5. С. 102–108.

Poltorakov O. Yu. Social-institutional dynamics of civil-military relations in Ukraine in the Russia's aggression conditions

In today's Ukraine to be present a corresponding "social demand", at least indirectly, for value-activity scenarios of participation in national-state development, which is converted primarily into practical activity/activities, in particular in large-scale military (so-called "field"/"front") "volunteering", and practical involvement (through "service in the military reserve") into the system of Territorial Defense, newly created. However, a specific sociological consideration of those issues, in the general context of the development of civil-military relations while of Russian aggression, to remain on the (semi)periphery of profile research attention. That military volunteering in the modern Ukrainian realities of Russian aggression and conflict in Donbass has gradually become a fairly effective mechanism for establishing strong horizontal ties in the nation between the army and citizens with an active social position, which is clearly characterized terminologically. It is argued that military volunteers generally deserve to receive the appropriate socio-legal status (formalized in the statuses of "combat actions participant", "war invalid", etc.). A similar path, from the so-called "sleeping beauty" (whose combat potential existed only on paper), is currently undergoing the system of Territorial defense, which is gradually becoming a significant force and a carrier of "containment potential", as a significant social and institutional prevention mechanism against destructive scenarios in Ukraine. However, currently both the state-political establishment and the military-strategic one lacks a sufficient breadth of scientifically substantiated and, in particular, sociologically substantiated system-strategic vision of the role and place of both "territorial defense" and "volunteering" in the general system of socio-political interactions in the situation of Russian aggression and conflict in Donbass.

Key words: civil-military relations, Ukraine, Russia's aggression, society, social institute.